

Bevezetés

A tanulmányban egy Minervának szentelt feliratos oltárkövet közlünk, amely régészeti feltáráson került elő az Árpád-kori vörössáncból. Az oltár új adatokkal szolgál Scarbantia lakosságához, a városban tisztelt istenek panteonjához és a város szakrális topográfiájához.

A *forum* körzetén kívül a római város területén több helyről is előkerültek már oltárkövek. A 19. század végén a Magyar utcában, egy ház pincéjében például három Silvanus-oltárt találtak (RIU 172-173, 176). A Híd utcában egy kerítésfalba foglalva ma is látható egy Herculesnek szentelt oltárkö (RIU 161).¹ A Várkerület 1-3. szám alatt pedig egy olyan depóelet feltárását végeztük el 2004-ben, amely több felirat nélküli és különböző istennek ajánlott feliratos oltárt tartalmazott.² Ezek a vallási feliratok szentélyek meglétét feltételezik a városon belül, azt jelezve, hogy szakrális épületek nemcsak Scarbantia hivatalos vallási életének központjában, a *forumon* álltak, hanem a város szövetébe ágyazódva bárhol elképzelhetők. Ezt mutatta a scarbantiai *Iseum* előkerülése, amelynek létét és helyét egy régóta ismert Ízisz oltár alapján sejteni lehetett, de az istennő pódiumtemplomát a bencés kolostor (Templom u. 1.) alatt csak 2002-ben sikerült ásatással igazolni.³

Az oltár lelőhelye és lelőkörményei

A soproni Szent Orsolya Római Katolikus Gimnázium, Általános Iskola, Óvoda és Kolégium új tornatermének építési munkálatai miatt a Soproni Múzeum megelőző feltárást végzett a tervezett épület helyén, az egykor függőkertként funkcionáló, magasan fekvő iskolaudvaron (Sopron, Orsolya tér 2-3 [Fegyvertár u. 1], ásátásvezető: Gabrieli Gabriella) (1. kép).⁴ A részben a belvárosban, részben közvetlenül itt, a helyszínen⁵ folytatott

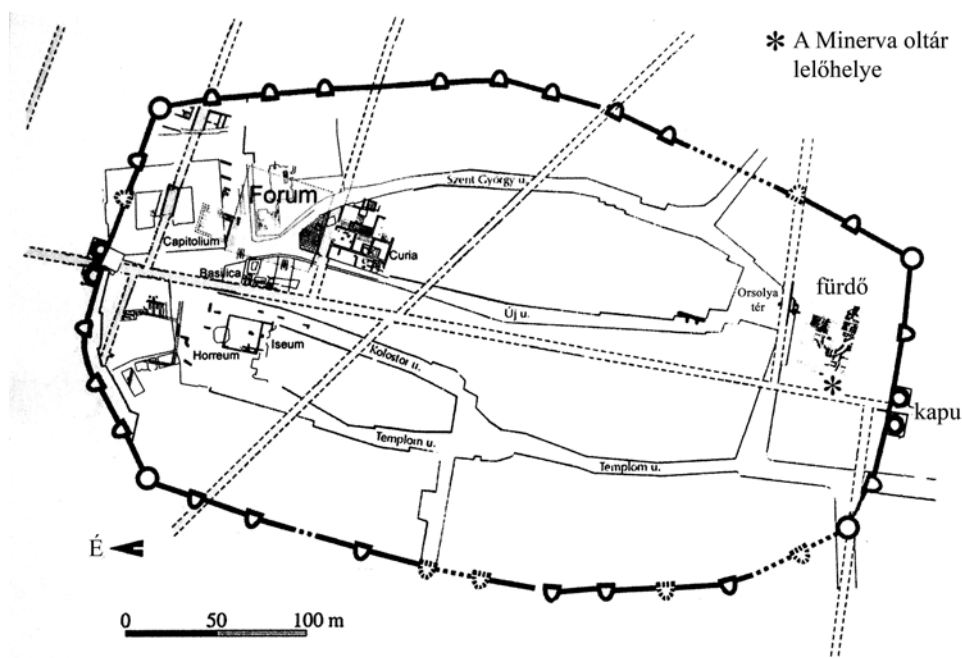
¹ *Mráv Zsolt*: Scarbantia és territóriumai római felirataihoz I. Közöletlen feliratok, módosított olvasatok, pontosított lelőhelyek. *Studia Epigraphica Pannonica* 5 (2013) 1126–1128 n. 1 (=AE 2013, 1212).

² Feltárási dokumentáció, Soproni Múzeum Régészet Adattár (a továbbiakban SOM-RA) 913. Az oltárköből álló depóeletet e tanulmány szerzői a közeljövőben ugyancsak a Soproni Szemle egyik számában fogják közölni. Előzetes beszámoló a feltárásról: *Gabrieli Gabriella – Gömöri János*: Scarbantia, római municipium. In: Bíró Szilvia (szerk.), *Rómaiak nyomában. Az elmúlt 15 év római koros ásatai Győr-Moson-Sopron megyében. Kiállításvezető. Győr 2006*, 56–58.

³ *Mráv Zsolt – Gabrieli Gabriella*: A scarbantiai *Iseum* és feliratos köemlékei – The *Iseum* of Scarbantia and its inscriptions. *Arrabona* 49/1 (2011) [2012] 201–238.

⁴ *Gabrieli Gabriella*: Sopron, Orsolya tér 2–3 (Fegyvertár u. 1). In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009*, Budapest 2010, 340–341.

⁵ SOM-RA 136, 312, 341, 1503 ásatási jelentések.

1. kép. A Minerva oltár lelőhelye (Sopron, Orsolya tér 2-3 [Fegyvertár u. 1], vörössánc) Scarbantia városának topográfiájában

korábbi feltárások alapján már tudtuk, hogy erre az udvarra esik a 11. századi ispáni vár erődítményének, az ún. vörössáncnak⁶ a legnagyobb területen megmaradt, még kutatatlan szakasza. A 2009-ben elvégzett feltárás a sáncnak egy nagyjából 5 m magasan megőrződött, gerendavázaz, kazettás szerkezetű, átégett szakaszát hozta napvilágra.⁷ A kazetták betöltése nem volt egységes, hanem különböző építési anyagokat tartalmazott. Ez azt eredményezte, hogy az egyes kazetták átégettsége, keménysége és színe is változatos képet mutatott. Azt is megállapítottuk, hogy a kazettákat az építkezés környékén fellelhető anyagokkal, köztük római épületek maradványaiból nyert kövekkel töltötték fel. Szembetűnő volt, hogy ez a betöltés szinte kizárólag császárkori leleteket tartalmazott, többnyire megégett, vagy elszíneződött állapotban. A kisleletek mellett köemlékek is előkerültek, köztük egy Minervának szentelt feliratos oltárkő, amely vízszintes helyzetben, feliratos oldalával felfelé feküdt egy keményebbre átégett folt alján (2. és 3. kép). Felszíne vörösesre színeződött, de nem égett meg. Közvetlen környezete is kevésbé átégett, porhanyós állagú volt. Feltehetően a közvetlen közelből kerülhetett ide (ld. alább). Helyben begyűjtött római faragott és feliratos köemlékek vörössáncban való másod- vagy sokadlagos felhasználása nem egyedi jelenség. Ugyancsak a vörössáncba beépítve találhattak

⁶ Gömöri János: Castrum Supron, Sopron vára az Árpád-korban, Sopron 2002 (további irodalommal).

⁷ Feltárási dokumentáció, SOM-RA 1467

2. kép. A scarbantiai Minerva oltár megtalálásának kontextusában, 2009 (fotó: Gabrieli Gabriella)

még 1969 előtt egy további római kori felirattöredéket, amelynek múzeumi kartonján az olvasható, hogy „az írott lap oldalán és alsó felületén olyan jellegű a mész, mint a vörös sáncot belülről támasztó falban.”⁸

A vörössáncból előkerült Minerva oltár

Az ép fogadalmi oltár felülete – a vörös sáncba történt beépítése miatt – mindenhol vörösré színeződött. Anyaga puha, fertőrákosi mészkő. Méretei: 53,5 cm × 27,5 cm × 22 cm. A korona két szélére egy-egy 5,5 cm átmérőjű, henger alakú díszítetlen párnatagot faragtak (4. és 5. kép). A bal oldali párna elülső része letörött, a jobb oldali párna előoldalát – egy rozetta szírombeosztását imitálva – bevéssett keresztvonalal tagolták négy részre. Tetején a párnák közötti rész vízszintesre és simára faragott síkja egybeesik a párnák tetejével. A koronázó tag homlokzati oldalán egy háromszög alakú relief látható, amelynek függőleges középvonalaiban egy bevéssett vonal fut. A 3 cm magas abacus alatt, ugyancsak 3 cm magas léctag látszik, de csak a homlokzati oldalon. A lábazat is csak a homlokzati oldalon profilált, a két oldalon mind a koronázó, mind a lábazati párkány az oltártörzs síkjával esik egybe. Ezt nem az oltár későbbi átalakítása, a kiugró oldalsó tagozatok lefaragása eredményezte, mivel a baloldalon ábrázolt kancsó teteje egy vonalba esik a homlokzati párkányzat aljával. Valószínűleg ez volt az oltár eredeti formája, amelyet egy kőhasábból

⁸ Mráv i. m. (2. jz.) 132 n. 8.

3. kép. A Minerva oltár feltárás közben, 2009 (fotó: Gabrieli Gabriella)

alakítottak ki a lehető legkevesebb munka befektetésével. Az oltártörzs felfelé enyhén keskenyedik, mérete: 32,3 cm × 27-28 cm × 18 cm. Bal oldalán egy 23 cm magas korszó (*urceus*), jobb oldalán egy 26 cm magas nyeles tál (*trulleum*, táljának átmérője 13 cm) leegyszerűsített formáinak mély kontúrvonalait vészték (5. kép). Az oldalnézetből fülével együtt ábrázolt korszót az oltártörzs közepére pozícionálták, míg a nyeles tál ábrázolása lefelé eltolódott. Ennek oka, hogy a felülnézetből ábrázolt edény kerek tálrészét komponálták az oltártörzs jobb oldalának közepére, így az ezt követően kifaragott nyele, már elcsúszott és leért egészen a lábazat vonaláig. A kézmosásra használt edénypár reliefjei⁹ a 2.–3. századi pannoniai oltárok oldalainak leggyakoribb díszítési témái közé tartoztak,¹⁰ utalva a szakrális cselekedethez kötődő rituális tisztálkodásra.

⁹ Az edénypár típusaihoz és funkciójához: *Hans Ulrich Nuber*: Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. Bericht der Römisch-Germanische Kommission 53 (1972), 5–232.

¹⁰ Ld. ehhez összefoglalóan: *Klára Szabó*: Gefäßdarstellungen auf den Nebenseiten der Altäre. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém, 1991, 171–182.

4. kép. A scarbantiai Minerva oltár (fotó: Bolodár Zoltán)

5. kép. A Minerva oltár előnézetének és két oldalának fotói (fotó: Bolodár Zoltán)

6. kép. A Minerva oltár felirata (fotó: Bolodár Zoltán; rajz: Mráv Zsolt)

Az oltár feliratát az oltártörzs homlokzati oldalára vésték (6. kép). Elővonalazást nem alkalmaztak, a sorokban a betűk ordinatiója ezért egyenetlen, a betűmagasságok különbözőek és a sorok nem vízszintesek. A sortávolságok sem azonosak, az 1-2. sor között 1,2 cm; a 2-3. sorok között 1,5 cm; a 3-4. sorok között 1,2 cm; a 4-5. sorok között 2,5 cm. A 2. és 5. sorok középre, a 3. sor balra rendezett. A feliratot kevésbé gondosan, de mélyen és határozott kontúrokkal vésett betűkkel írták. A betűk magassága: 3,4 cm (1. sor, de a sorkezdő M 4,2 cm); a 2. sorban az S betű 3,5 cm, az AC betűk azonban 3,2 cm; 3,5-4 cm (3. sor); 4,6-4 cm, a sor vége felé csökken (4. sor, az utolsó előtti I 3,2 cm); az 5. sorban a V betű 2,5 cm; az S betű 3,6 cm; az L 4,2 és az M 4,4 cm magas. Az M (1. sorban), az A és az L betűk formái az *actuaria* betűkre emlékeztetnek. Az 1. a 3. és az 5. sorokban az M betűket eltérően vésték: az 1. sorban az M széttartó szélső száakkal írt *actuaria* formájú betű, míg a 3. sorban aszimmetrikus vonalvezetésű, az 5. sorban pedig a szabályos kapitális betűket idézi. Az A betűk szárai közötti vízszintes összekötő vonalak hiányoznak. Az L betűk talpa jobbra lefelé ferde, amely az 5. sorban enyhe hullámvonalat követ. Szóelválasztó jelek csak az 5. sorban látszanak, ahol mélyen vésettek és felfelé álló háromszög alakúak.

Az oltárt előkerülése után a Soproni Múzeumba szállították (Itsz.: SOM-RT 2021.3.1). Sokáig a Csatkai utcai kőraktárban, raklapra fektetve őrizték, ahol 2010-ben leírtuk. Jelenleg a Tűztorony alagsorának kiállítóterében látható, az Időkapu című kiállításban. Feliratának olvasata a következő:

Minerv(a)e
sac(rum)
M(arcia) Ulp(ia)
Candidia
v(otum) · s(olvit) · l(ibens) · m(erito).

4. sor: vagy *Candid{i}a*, vagy esetleg *Candidia(na)*

Minerva dativusának –e végződése nem íráshiba, hanem az ekkor már jellemzően ě-nek ejtett *ae* diftongus hangtani fejlődésével és a 2. századtól tömegessé váló monoftongikus írásmódjával magyarázható nyelvi fejlődés eredménye.¹¹

Az oltár feliratának kommentárja

Az állító családjának polgárjogát a császári *gentilicium* alapján az egyik férfiági leszármazottja kaphatta meg Traianus császártól. Ez egyben *post quem* keltezi az oltárt Traianus uralkodásának idejére vagy sokkal valószínűbben az utánra. Azt is kijelenthetjük, hogy az oltár állítója egy nő volt, amelyre a *cognomen* feliraton szereplő névformája és végződése utal. Nem cáfolja ezt a *praenomen* és a *gentilicium* M. VLP. rövidítése sem. A Marcia női *praenomen* és annak M. betűrövidítése ugyanis nem szokatlan, ráadásul Pannoniából több Marcia Ulpiát is ismerünk.¹² Problémásabb a *cognomen* feliraton megjelenő CANDIDIA névformája, amelynek értelmezésére három lehetőségünk van. Közülük az első a legvalószínűbb:

1. *Candidia*: a *cognomen*t a feliraton olvasható alakjában fogadjuk el. Ebben az esetben látszólag problémát jelent, hogy a Candidius/Candidia név jellemzően *gentilicium* volt.¹³ Néhány feliratos említése azonban arra utal, hogy a nevet ritkán *cognomen*ként vagy a *cognomen* helyén/helyett viselték. Egy Reginában (Regensburg) előkerült sírfeliratot *Iul[io | Ca]ndidio* (CIL III 5953),¹⁴ egy cemenelumit (Alpes Maritimae, ma Abbaye de Saint-Pons, F) pedig egy *G(aiae) Valeriae Candidi[ae(?)]* nevű nőnek állították (CIL V 7959 – cf. p. 932). A britanniai Coriniumban (Cirencester, GB) lelt feliraton csak a név női változatának genitivusa szerepel: *[Ca]ndidiae* (RIB II 8, 2503, 219). Két felirat pedig a név késő római, keresztény környezetben való előfordulását bizonyítja. Az egyik egy Roma városi 4. századi sírfelirat, amelyen az elhunyt férj házastársát hívták Ulpia Candidiának (ICUR 8, 22712), míg a másik egy tarracói sírfelirat, amelyen az elhunyt nő neve *Candidi[a(?)]* (RIT² 2114).

Iro Kajanto meggyőzően kimutatta, hogy a dupla *gentilicium* használata *cognomen* nélkül vagy a *cognomen*ként viselt *gentilicium* nem szokatlan jelenség a római polgárjog-

¹¹ Fehér Bence: Pannonia latin nyelvtörténete. Budapest, 2007, 361–362.

¹² *Marciae Ulpiae* Pannoniából: *M. Ulpia M. f. Respecta*: RIU 1399=TitAq 1781 (Csákvár); *M. Ulpia [- - -] thia*: RIU 592 (Brigetio).

¹³ Barnabás Lőrincz: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum II*. Budapest–Wien, 1999, 30.

¹⁴ Lőrincz i. m. (13. jz.) 30.

gal rendelkező nők névadásában.¹⁵ Sőt ez a jelenség a 2.-3. században specifikusan a női nevek jellegzetessége, amellyel a családi kapcsolatokra utaltak. Az első változat (dupla *gentilicium*, *cognomen* nélkül) esetében a leány az anyja vagy a nagyanyja családnevét kapta meg második *gentilicium*ként, esetleg az anya második *gentilicium*át változatlan formában.¹⁶ A második változattal (*gentilicium*=*cognomen*) leginkább akkor találkozunk, amikor valamelyik szülő *cognomen*ét a *gentilicium*okra jellemző végződéssel képezték tovább a lány *cognomen*évé, mint szabadon választott egyedi nevet.¹⁷ A fentebb ismertetett női névadási gyakorlattal tehát minden probléma nélkül indokolható Marcia Ulpia Candidia első látásra szokatlannak tűnő névalakja, amelyet minden bizonnyal az anyja családneve vagy második *gentilicium*a után kapta. De azt sem zárhatjuk ki, hogy a Candidia név az egyik szülő Candidus/Candida nevéből – a *gentilicium*okra jellemző *-ia* végződéssel – továbbképzett, egyedinek szánt *cognomen* volt.

2. *Candid{ij}a*: A *cognomen* felírásakor a feliratvésnök hibázott. Ebben az esetben az állító a Candida *cognomen*t viselhette, amely egy I betű téves betoldásával került hibásan a felírra. Ezzel a lehetőséggel a Candida név gyakorisága miatt kell számolnunk (ld. alább).

3. *Candidia(na)*: a név nem fért ki a számára fenntartott sorba ezért azt a feliratvésnök rövidíteni kényszerült.

Mindhárom esetben az állító *cognomene*/második *gentilicium*a a fehér, világos jelentésű Candida névre vagy annak egyik derivátumára vezethető vissza. Ezt a nevet – az ugyancsak fehér jelentésű Albus/Alba *cognomen*hez hasonlóan – elsősorban bőr vagy hajszínrre utaló testi tulajdonságok alapján adták,¹⁸ de jellemre vonatkoztatva a tiszta, becsületes, nyíltszívű, vidám erényeket is megidézte. Kedveltsége megmaradt a keresztény névadásban is, amelyet a név keresztény értékrenddel jól összeegyeztethető jelentésárnyalatai indokolnak.¹⁹ A Candidus/Candida *cognomen* a mindenhol kimutatható, általános latin nevek közé tartozik,²⁰ de használata a dunai provinciákra, azon belül a pannoniai tartományokra kiemelten jellemző.²¹ Scarbantiából is ismert a név két, ugyanazon sze-

¹⁵ *Iro Kajanto*: On the Peculiarities of Women's Nomenclature. In: Noël M. Duval – Hans-Georg Pflaum (éd.): *Onomastique latine. Actes du colloque international du Centre National de la Recherche Scientifique 564*, organisé à Paris du 13 au 15 octobre 1975. Paris, 1977, 155–157; *Tuomo Nuorluoto*: Roman Female Cognomina. Studies in the Nomenclature of Roman Women. Uppsala, 2021, 200–210.

¹⁶ *Kajanto* i. m. (15. jz.) 155–156.

¹⁷ *Kajanto* i. m. (15. jz.) 156–157.

¹⁸ *Iro Kajanto*: The Latin Cognomina. Societas Scientiarum Fennica Commentationes Humanarum Litterarum XXXVI.2. Helsinki, 1965, 64.

¹⁹ Keresztény személyek névadásában: *Kajanto* i. m. (18. jz.) 227.

²⁰ Géza Alföldy: Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Beiträge zur Namensforschung N. F. Beiheft 4. Heidelberg, 1969, 170; Lőrincz i. m. (13. jz.) 30.

²¹ *András Mócsy*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959, 168; *László Barkóczi*: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 16 (1964), 308. A sicsiai ólom árucímkék közül hét darabon is előfordul a Candida név: *Ivan Radman-Livaja*: Tesserae Sisciensiae. Plombs de Siscia. Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae IX. Zagreb, 2014, 179. Közülük néhány esetben elképzelhető, hogy egyszerűen a textiláru színét jelentette, de két esetben a *filiatio* miatt bizonyos, hogy *peregrini* nevei voltak.

mély által Silvanusnak dedikált oltárról (RIU 172-173), amelyek állítója, Candidus *peregrinus* jogállású lehetett. A név főleg a 3. században volt kedvelt,²² de az 1.-2. századra keltezhető feliratokon is feltűnik. Ebben az időszakban jellemzően Észak-Italiából származó személyek viselték.²³

Scarbantiából és territóriumáról a vörössánc Minerva oltára az első és egyelőre egyetlen oltárfelirat, amelynek dedikációjában az istennőt megnevezték. Eddig neve sem egyedül, sem más istenek társaságában nem fordult elő helyi szakrális indíttatású feliratokon. Nem dönthető el ezért, hogy az oltárállítás a városban egy különálló, szerényebb kialakítású Minerva szentélyben történt, vagy más olyan isten(ek)/istennő(k) templomában, szent helyein, amelyek kultuszában Minervának is szerepe volt. Ezen szentélyek közül az oltár gyenge minősége miatt jó eséllyel kizárhatjuk a város capitoliumi templomát, ahol Minerva monumentális márványszobrát is felállították.²⁴ A capitoliumi templom keleti oldalán álló épületben is találtak egy Minerva torzót, amely az épület pusztulását jelző építési törmelékben feküdt.²⁵ A szobortorzó itteni jelenléte azt mutatja, hogy az istennő helyi tisztelete nem korlátozódott a capitoliumi templomra és a capitoliumi istenek hivatalos színezetű kultuszára. Ezt alátámasztja a vörössánc Minerva oltára is, amely kétség kívül a bensőségesebb magánvallásosság emléke.

Az oltár eredeti felállítási helyét – megtalálásának helyszíne és kontextusa alapján – a közelben, valahol a város déli részében kell keresnünk. Ezt mutatja az a tény, hogy a vörössánc feltárt szakaszának kazettáiba, ott ahol az oltár is előkerült, a területen áthaladó Borostyánkő-út köveit is beépítették (7. kép).²⁶ Mindez egyértelműen jelzi, hogy a vörössánc egyes szakaszainak építéskor, a kazetták feltöltésére azok közvetlen közeléből begyűjtött római faragott köveket is felhasználtak.

Az oltár lelőhelyéhez legközelebb az Orsolya téri iskola pincéjében részlegesen feltárt római fürdőépület fekszik (8. kép).²⁷ Olyannyira közel, hogy a sáncnak 2009-ben feltárt szakaszát is valószínűleg a közfürdő épületkomplexuma fölé építették. A fürdő

²² Mócsy i. m. (21. jz.) 168; Barkóczi i. m. (21. jz.) 308. A Candidus név a Pannonia Inferiorban állomásozó két *Adiutrices* legió állományában feltűnően gyakori, amely nagyrészt igaz a Candidianus névre is. Ezt a jelenséget Mócsy András a sorozással összefüggő névcserével magyarázza, amely a tartomány helytartói hivatalának névadási szokását tükrözheti. A Candidus és derivátumai ebben a környezetben a *candidatus* (centurio-jelölt) ranggal függhetnek össze és emiatt válhattak itt jellegzetes katonanév: *Mócsy András*: A római név mint társadalomtörténeti forrás. Értekezések, Emlékezések. Budapest, 1985, 72–73.

²³ Mócsy i. m. (21. jz.) 168. Dalmatiában a Candidus név használatára a 2. század közepe előtt nem rendelkezünk adatokkal: *Alföldy* i. m. (20. jz.) 170.

²⁴ *Zoltán Farkas – Dénes Gabler*: Corpus Signorum Imperii Romani, Ungarn Bd. II. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum-Arrabona. Budapest, 1994, 30–31.

²⁵ *Farkas – Gabler* i. m. (24. jz.) 31, Taf. 4.1–2. A szobortorzó lelőhelye a Városház u. 2 alatt található.

²⁶ Ugyanitt később a déli városkapu keleti kaputornyának egy részletét is sikerült feltárni.

²⁷ A fürdőépülethez összefoglalóan: *Kiss Ákos*: A soproni egykori Orsolya-rendi iskolaépület alatti császárkori épületmaradványok. – Gebäudereste aus der Kaiserzeit unter dem Schulgebäude des Ödenburger Ursulaordens. Arrabona 31–33 (1994), 19–44; *Gabriella Fényes*: Das römische Bad von Scarbantia. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2009, 271–307 (korábbi irodalommal).

7. kép. A soproni vörössánc szerkezete a Borostyánkő út köveivel az Orsolya téri iskola udvarán, 2009
(fotó: Gabrieli Gabriella)

1954-es feltárása során az iskola pincéjének D és G helyiségeiben, a fürdő apszisfala felett ugyanis megtalálták a vörössánc maradványait is.²⁸ Ezt a megfigyelést alátámasztják és kiegészítik a 2009-es ásátás eredményei. A sánc alatt, egy elpusztult kőépület romjai között nagy számban kerültek elő IMPANTP és IMPANTAVGP Antoninus Pius kori császári bélyeges téglák, amelyek azonos típusúak a fürdő és az azt ellátó vízvezeték befejezéséhez felhasznált téglák bélyegeivel.²⁹ A sánc alatti római kori épületmaradványok ezért nyilvánvalóan a fürdőhöz tartozhattak. Az orvosok és gyógyszerészek istennőjét, Minervát (Minerva Medica) gyógyító hatalmú istennőként³⁰ gyakran tisztelték (gyógy)forrásoknál és (gyógy)fürdőkben, különösen Észak-Itáliában és a kelta alaplakosságú tartományokban.³¹ Az utóbbi esetekben gyakran helyi, kelta gyógyító istennők oldódtak fel Minerva alakjában. A Pannonia Superiorban fekvő Aquae Iasae (Varaždinske Toplice, HR) hőforrás és fürdőkomplexumában ugyancsak hangsúlyosan ápolták Minerva Augusta kultuszát, amelyet márványszobra és a hozzá tartozó feliratos talapzat³² valamint két to-

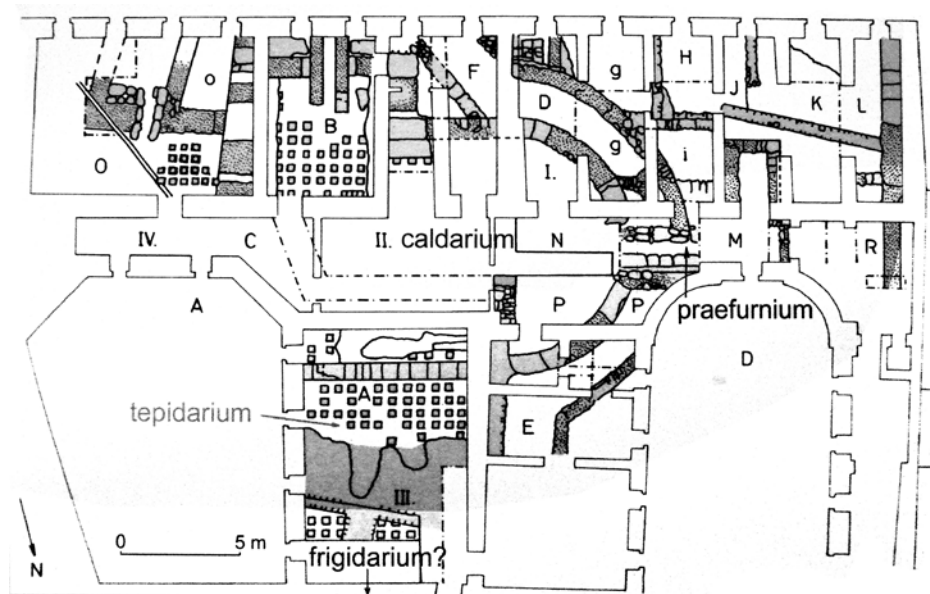
²⁸ Fényes i. m. (27. jz.) 284.

²⁹ A fürdőben felhasznált Antoninus Pius bélyeges téglákhoz és a fürdő keltezéséhez legutóbb: Fényes i. m. (27. jz.) 279–284. A vízvezeték keltezésének problémájához: Fényes i. m. (27. jz.) 285.

³⁰ Georg Wissowa: Religion und Kultus der Römer. München, 1971²; 254–255; Kurt Latte: Römische Religionsgeschichte. München, 1955, 166.

³¹ Eberhard Sauer: An Inscription from Northern-Italy, the Roman Temple Complex in Bath, and Minerva as a Healing Goddess in Gallo-Roman Region. Oxford Journal of Archaeology 15/1 (1996), 63–93.

³² ILJug 1169 – cf. Dora Kušan Špalj, et al.: Aquae Iasae. Recent Discoveries of Roman Remains in the Region of Varaždinske Toplice. Zagreb, 2015, 153 no. 65.

8. kép. A Szent Orsolya iskola pincéjében feltárt római közfürdő alaprajza

vábbi oltárkö is bizonyít.³³ Mindezt figyelembe véve komolyan számításba kell vennünk annak a lehetőségét, hogy a vörössánc Minerva oltárát a közeli római kori közfürdőhöz, esetleg egy abban vagy amellelt létesített kisebb Minerva szentélyhez kössük. Az Orsolya téri fürdő azonban vízforrása miatt nem sorolható a klasszikus gyógyfürdők közé,³⁴ ezért Minerva tisztelete ebben az esetben talán a fürdőzés és a víz általános gyógyító hatásával valamint a fürdőkben dolgozó orvosokkal és az általuk végzett gyógyító tevékenységgel magyarázható.³⁵ Lelőhelye miatt itt kell megemlítenünk egy Nemesis Augustának szentelt fogadalmi oltárt (RIU 169), amelyet a Szent Orsolya rendház területén találtak valamikor 1737 előtt (9. kép).³⁶ Az oltárt azonban még a fürdő 2. század közepére keltezhető

³³ Kušan Špalj et al. i. m. (32. jz.) 154 no. 66–67.

³⁴ Kiss Magdolna – Horváth Szilvia: Pannoniai fürdőkalauz. Vivarium Fontium 9. Kaposvár, 2019, 203. Az Orsolya téri fürdő a sopronbánfalvai forrásokból kaphatta a vizet, amelyekből nem gyógyvíz tör fel.

³⁵ Ido Israelowich: Patients and Healers in the High Roman Empire. Baltimore, 2015, 117–124.

³⁶ Mráv Zolt, CIL III² Scarbantia, kézirat: „Az oltár Jeremiah Milles szerint „in the Garden of Mr. Sebastian Dobner (an antiquary) found in the city – if I mistake not – in his garden.” A Dobner család háza helyén épült fel 1746-ban az Orsolya apácák kolostora (amely ma a Szent Orsolya rendház és mellette a Szent Orsolya Katolikus Általános Iskola és Gimnázium, Sopron, Orsolya tér 2–3), ld. ehhez: Thirring Gusztáv: Sopron házai és háztulajdonosai 1734-től 1939-ig. Sopron 1941, 222–223; Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring Gusztáv: Sopron házai és háztulajdonosai 1488–1939. Sopron 2008, 97). Itt a zárda kertjének falába volt beépítve az oltár: Páur Iván: Huszonöt kiadatlan pannoniai latin felirat. Archaeologiai Közlemények 1 (1859) 228. Alfred von Domaszewski szerint is még „in hortis monasterii monialium”, ahol „scalis admotis” személyesen írta le (CIL III Suppl. 10939). Ugyancsak a kert falában említi az oltárt Farkas Zoltán: Farkas – Gabler i. m. (24. jz.) 22, 23 jz.; és itt mutatja egy 1972-ben készült fekete-fehér felvétel is (SOM-AF 29.738). Az oltár ma már nem fellelhető.

9. kép. A Szent Orsolya rendház területén 1737 előtt talált Nemesis oltár a kert kerítésfalába építve egy 1972-ben készült fotón (SOM-AF 29.738)

építése előtt állították, és előkerülésének kontextusa sem ismert, a Minerva oltárral és a fürdővel való közvetlen kapcsolata ezért egyelőre nem igazolható. Minerva és Nemesis közös kultuszára sem rendelkezünk adatokkal.

Elképzelhető azonban az is, hogy a Minerva oltár a város déli iparos negyedéből származott. A területet a temető korai és késői periódusa között ipari célokra hasznosították. A Széchenyi tér és Deák tér között, a Borostyánkő-út mindkét oldalán húzódó déli, vagy más néven Deák téri temető területén, a posta új telefonközpontjának helyén egy fazekastelep maradványait tártuk fel 1989-ben.³⁷ A Széchenyi téren egy padlófűtéses, nagyméretű teremről is tudunk, amelynek felmérési rajza a Storno-vázlatkönyvek egyikében őrződött meg.³⁸ Rendeltetése és pontos helye ma már nem azonosítható. Az oltár másodlagos, késő római kontextusból is a sáncba kerülhetett. A sánc építését megelőző-

³⁷ Feltárási dokumentáció, SOM-RA 728.

³⁸ Storno-vázlatkönyvek, SOM-S 84.129.1 161. o.

en vagy éppen annak munkálatai során megtalálhatták az oltárt a város déli késő római temetőjének valamelyik elpusztított kőláda sírjában,³⁹ vagy a késő római városfalba másodlagosan beépítve.⁴⁰

Az oltár állításának indítéka a záróformula alapján egy magánszemély fogadalma volt,⁴¹ amelynek beváltása az oltár állításával, az áldozat bemutatásával és/vagy más *sacra* körébe tartozó cselekedet végrehajtásával megtörtént. Az oltár különlegessége, hogy azt egyedül egy nő állította. Minerva pannoniai kultuszában hasonló esetre egyelőre nem ismerünk példát. Különböző státuszú nők által Minervának állított szakrális feliratokra, köztük fogadalmi oltárookra Italiából és más provinciákból azonban bőven hozhatunk analógiát.⁴² Az istennőnek papnői is lehettek, amely nők körében való népszerűségét jelzi.⁴³ A fogadalomtétel okára, körülményeire a szákszavú feliratból közvetlenül nem következtethetünk. Az istennő gyógyító aspektusát és az oltár fürdőben történt felállításának valószínű lehetőségét figyelembe véve azonban egy betegséget és az abból történő szerencsés felgyógyulást tarthatjuk a fogadalom legvalószínűbb indítékának. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a fogadalom mögött a szellemi foglalkozást űzők, a kereskedők, iparosok (főleg a takácsok, szövással foglalkozó nők) és művészek által tisztelt segítő, a szellemi tevékenységet és az alkotóerőt megtermékenyítő Minerva alakja állhat.⁴⁴ Egyértelműen ez a háttere egy dalmatiai Minerva oltárnak, amelyet *artificibus* állított fogadalomból *Babullia Sex(ti) f(ilia) Maxi[m]a*.⁴⁵

³⁹ Hasonló kontextusból került elő a RIU 163 oltár, amelyet 1911-ben a Széchenyi téri postahivatal építéskor találtak, egy késő római kőláda sír fedőlapjaként.

⁴⁰ A Tűztorony aljában konzervált és bemutatott, a városkaput is magában foglaló falszakaszban több szpólium is látszik, amely tanúsítja, hogy korábbi faragott és feliratos köveket is felhasználtak a késő római városfal építéséhez: *Klára Póczy*: Scarbantia. Die Stadt Sopron zur Römerzeit. Budapest, 1977, 29.

⁴¹ *Szabó Ádám*: A vallásos tettek okai Aquincum és környezetének feliratain. *Studia Epigraphica Pannonica* 3 (2011), 102–103.

⁴² Italia: CIL XI 1306 = ILS 3137 (Placentia); CIL XI 1297 = ILS 3134 (Placentia); CIL XI 1307 (Placentia); CIL XI 1309 (Placentia); CIL V 6608 (Novaria); EDCS 51900504 (Faesulae); AE 1991, 407 (Praeneste); CIL V 802 = InscrAq 1, 302 (Aquila); CIL V 4278 = InscrIt 10, 5, 62 (Brixia); CIL V 4913 = InscrIt 10, 5, 1136 (Trumplini); Africa Proconsularis: Thuggában egy előkelő hölgy templomot is építtetett az istennőnek: *Iulia Paula Laenatiana ob honorem flaminatus sui perp(etui) templum Minervae solo privato extruxit ...*: CIL VIII 1491 = CIL VIII 26525 = ILAfr 00522 – cf.: *Epigraphica* 2016, 91; ld. még ugyaninnen egy általa állított Minerva oltárt is ismerük: CIL VIII 1472 = CIL VIII 26490 = ILAfr 00518 (Thugga); Baetica: AE 2001, 1187 = AE 2002, 715 (Hispalis); Dalmatia: CIL III 3136 (Opsorus); Gallia Narbonensis: CIL XII 2206 (Vienna)

⁴³ Ld. egy butunumi (Italia, Regio II) sírfeliratot, amelyet *Petiliae Q(uinti) f(iliae) Secundinae sacerdoti Minervae* állítottak: CIL IX, 307 – cf. p. 658) = SupIt 23 B, 3 = AE 1990, 202. A papnő 9 éves korában hunyt el, ezért papi hivatala talán jelképes megtiszteltetés lehetett: *Celia E. Schulz*: Women's Religious Activity in the Roman Republic. North Carolina, 2006, 70.

⁴⁴ *Wissowa* i. m. (30. jz.) 253–254; *Latte* i. m. (30. jz.) 165. Minerva pannoniai és aquincumi kultuszához összefoglalóan: *Nagy Tibor*: Vallási élet Aquincumban. In: Budapest története I. Budapest az ókorban. Budapest, 1942, 386–463; *Paula Zsidi*: Zur Verehrung der Minerva in Aquincum. Budapest Régiségei 30 (1993), 185–207.

⁴⁵ CIL III 3136 (Opsorus).

Az oltárt a betűformák és a rajta szereplő név alapján a 2. század második felére vagy a 3. század első harmadára keltezhetjük.⁴⁶

Eredmények

A soproni vörössáncnak a Szent Orsolya iskola egykori udvarára, jelenleg új tornatermék területére eső szakaszából egy másodlagosan vagy sokadlagosan beépített Minerva oltár került elő 2009-ben. Az oltár legvalószínűbben az iskola területén részben feltárt római közfürdőből származhat, de elképzelhető, hogy a kora Árpád-korban a város déli iparos negyedéből gyűjtötték be vagy egy késő római sírból, esetleg a késő római városfalból bontották ki. A fogadalmi oltár állítója egy Marcia Ulpia Candidia (esetleg Candida vagy Candidiana) nevű nő volt, amely jelzi Minerva nők körében való népszerűségét. Az oltár az első Scarbantiából előkerült feliratos emléke az istennőnek, amelyet nem hivatalos indítékból, hanem magántermészetű fogadalomból állítottak, talán egy Minerva szentélyben. Az istennő gyógyító erejét forrásoknál és fürdőkben is tisztelték. Ez összhangban van az oltár lelőhelyével, amely a város déli közfürdőjének a területén található. Amennyiben az oltárt eredetileg a város déli ipartelepén állították fel, úgy Candidia a kézművesek (különösen a textilművesek) patrónáját tisztelhetette benne.

⁴⁶ Köszönettel tartozunk Nemes Andrásnak (Soproni Múzeum), a vörössánc feltárás művészettörténész munkatársának valamint Bolodár Zoltán fotósnak (Soproni Múzeum) az oltárról készített nagyszerű fotókért. Az oltár restaurálását a Faragó és Faragó Kőrestaurátor és Építőipari Kft. végezte, munkájukat ezúton is köszönjük.